

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

VIII yazı

...Əbd-əl Malik erməni katolikosuna belə cavab verir: "Mən sənin məktubunu oxudum, Allah bəndəsi olan İliya, erməni xalqının katolikosu və sənə mərhəmət əlaməti olaraq öz sadiq nökrələrindən birini çoxlu qoxunla göndərdim.

Biz həmin katolikosa əmr etmişik ki, bizim ağalığımıza qarşı qiyama qalxmış ağvanları sizin dini qanunlara tabe etmir. Göndərdiyim adam bu hökmü Partavda sənin iştirakınla yerinə yetirəcək; həmçinin o, Nersisə onun əlbir olduğu qadını bir zəncirə çiləkləyərək Xəlifə sarayının qarşısına gətirəcəkdir ki, qoy onların cəzası bütün qiyamçılar üçün əsl ibarətliyə çevilsin..." (Bax: İstoriya əqvan. Moiseya Kaqankatvatsi. Sankt-Peterburq, 1861, səh. 236-240).

Bu iki sənədin siyasi dili o qədər aydın və "diplomatiyası" o qədər cılıpıqdır ki, əlavə izahata ehtiyac görünür. Albanların erməni kilsəsi ilə "din qardaşlığı" məhz belə yaranmışdır.

Özü də bu hadisədən sonra pravoslav alban kilsəsinin varlığı üçün başlıca amil olan alban dili kilsə kürsüsündən qovulmuş, alban əlifbasının işlənməsinə qadağa qoyulmuş, bununla da güclü qriqorianlığa keçirilən albanların erməniləşməsi üçün heç bir maneə qalmamışdır.

Ancaq XI, XIII, XV yüzilliklərdə erməni patriarx mərkəzinin zəif olması çağlarda alban kilsə başçıları avtonom qaydada qoyulurdu. 1240-cı ildən Qarabağdakı Qanzasar (bizim müasir dilə çevirəndə "Dəfnədəğ") kilsəsi alban katolikosunun mərkəzinə çevrilmiş, kilsə başçısı Qanzasar katolikosu adlanmağa başladı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta əsr alban abidələrinin şah əsəri sayılan Qanzasar monastırı və məşhur Qanzasar kompleksi Alban renessansı dövründə, XIII əsrdə, tarixi Azərbaycan ərazisində, antik və orta əsrlərdə Albaniyanın mühüm əyaləti olan Dağlıq Qarabağ və Mil düzündən bir hissəsini əhatə edən Arsaxda (Ağdərə rayonunda) tikilmişdir. Qanzasar kompleksinin kimdən miras qaldığını, hansı etnik mühitdə tikildiyini, kilsənin kimin ehtiyacını ödədiyi, hansı etnosun buraya ibadətə gəldiyini aydın etmək üçün Arsax əyaləti haqqında tarixi qaynaqlara nəzər salmaq. Bəllidir ki, Arsax 12 kiçik inzibati vahiddən ibarət olub. Arsaxın ilk əhalisinin ermənilər olması haqqında erməni tarixçilərinin ortaya atdığı fikir absurdur, tamamilə yanlışdır. O dövərə aid mənbələr sübut edir ki, qədim antik dövrlərdə və ilk orta əsrlərdə Arsaxın əhalisi uti, qarqar, kaspı, yerli alban, hun, basıl, həmçinin xəzərlərin gəlmə tayfalarından ibarət olmuşdur. (Bax: Herodot, M.Xorenski, F.Buzand, M.Kalankatlı və b. əsərləri).

Yerli albanların dili şimal-şərqi Qafqaz dil qrupuna daxildir. Siyasi cəhətdən Arsax I-IV əsrlərdə alban çarları Arşakilərə, VII-VIII əsrlərdə isə Albaniyanın böyük knyazları Mehranilərə tabe olub. Arsaxın ruhaniləri zadeganlarla birlikdə ermənilərin deyil, alban kilsələrində ibadət ediblər. Albaniyanın əksər patriarxları Arsax ruhanilərinin nümayəndələri arasından seçiliblər. VIII əsrdə ərəblərin Güney Qafqaza istilasından nəticəsində Al-

ban çarlığı süqut etdi. Praktiki olaraq ərəblər Albaniyanın düzənlik hissəsini, Kür və Araz çayı vadilərini istila etdilər. Bunun nəticəsində düzənlik hissələrin əhalisi zor-xoş islamlaşdı və sonradan ölkənin türkdilli xalqları ilə qaynaq qovuşdu. Lakin Arsaxın dağlıq hissələri Alban knyazları Mehranilərin hakimiyyəti altında qalmaqda davam etdi.

IX əsrdə Ağvan knyazı Varaz-Trdatın nəslindən olan Qriqori Hamam dağıdılmış Alban çarlığını qismən də olsa bərpa etdi. Arsax da buraya daxil idi. Onun vəfatından sonra Arsaxı və Uti vilayətinə Qriqori Hamamın oğlu Saak Sevada sahib olmuşdu. Onun hakimiyyəti uzun sür-

muşdu. Onun hakimiyyəti uzun sür-

nün tikdirdiyi Qanzasar monastırı üzərindəki kitabədə yazılmışdır: "Mən Allahın müti qulu, Vaxtanqın oğlu, böyük Həsənin nəvəsi, Həsən Cəlal gəniş sərhədləri olan uoqar və böyük Arsax ölkəsinin qanuni mütləq hakimiyəm".

Həsən Cəlalın atası Vaxtanq alban Mehraniləri nəslindən, anası Xorışah mənşəcə kürd olan məşhur İvane və Zaxare Mxorqrdzeliyə bacası olubdur. Həsən Cəlalın arvadı isə Memkan, alban Mehranilərindən olan Sünik çarı Sənəkərimin nəslindən imiş. Həsən Cəlalın o dövrün tanınmış, nüfuzlu, ailələri ilə qohumluq əlaqələri, Xaçın Arsax hakiminin ideal, böyük hörmətə layiq olduğunun əyani sübutudur.

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

miş, nüfuzlu, ailələri ilə qohumluq əlaqələri, Xaçın Arsax hakiminin ideal, böyük hörmətə layiq olduğunun əyani sübutudur.

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

miş, nüfuzlu, ailələri ilə qohumluq əlaqələri, Xaçın Arsax hakiminin ideal, böyük hörmətə layiq olduğunun əyani sübutudur.

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

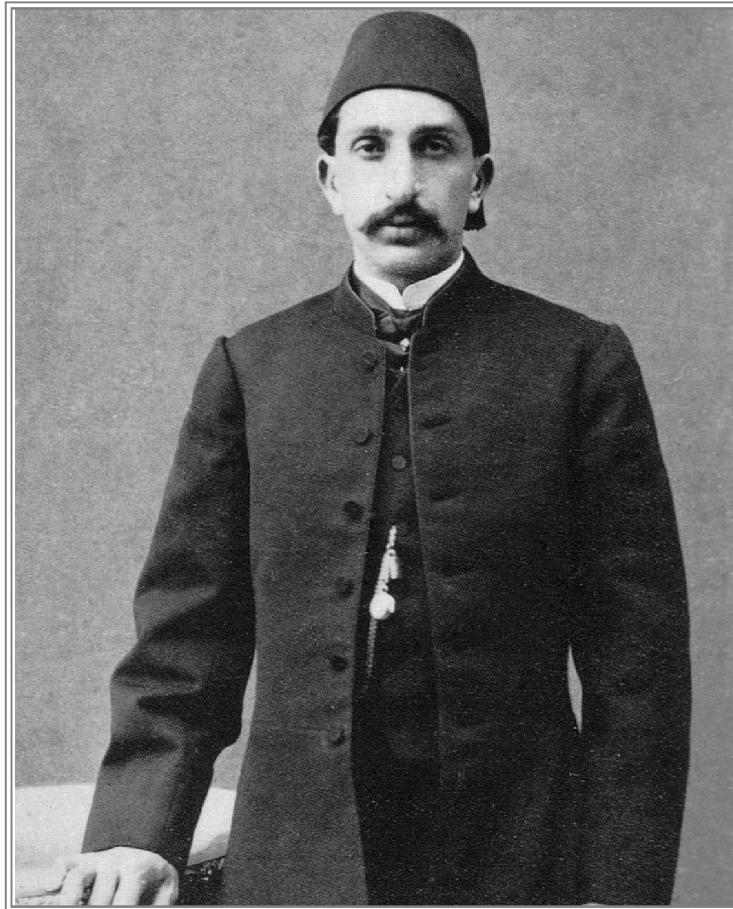
Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Sultan Əbdülhəmid:

"Erməni məsələsini ermənilərin axırına çıxmaqla həll etmək olar"

müşdür. XII-XIII əsrlərdə Arsaxda (Qarabağda) Xaçın knyazlığı yaranmışdır. Akademik İ.A.Orbelinin yazdığına görə, həmin knyazlıq "Qədim Albaniyanın bir hissəsi idi". Arsax Xaçın knyazlığının mərkəzi Xaçınçay və qismən də Tərtərçay çaylarının hövzəsini əhatə edirdi. 1215-1261-ci illərdə Arsax Xaçın knyazlığının hakimi Həsən Cəlal olmuşdur. O da alban Mehranilərin nəslindən idi.

Real faktlardan əlavə Həsən Cəlalın nəslini mehribanlara bağlayan nəsil şəcərəsi də mövcuddur. O, Xaçın və Arsaxın (Dağlıq Qarabağın bir hissəsi) suveren knyazı idi (feodalizm dövründə öz vassallarının hökmdarı olan böyük feodal belə adlanırdı). O, heç vaxt Gürcüstan çarlığının və Zakaryanların erməni knyazlığının vassalı olmamışdır. Erməni, gürcü və fars sinxron mənbələrində, eləcə də epigrafik yazılarda Həsən Cəlal yüksək titullarla - "Knyazlar knyazı", "Əzəmətli hökmdar", "Xaçın ölkələrinin knyazı", "Tacdar", "Alban çarı", "Albaniya uçqarlarının böyük sahibi" adlandırılmışdır.

Başqa sözlə, Həsən Cəlalın özü hökmdar titulu ilə məşhur olub. Ən təmtəraqlı titul isə 1240-cı ildə özü-

miş, nüfuzlu, ailələri ilə qohumluq əlaqələri, Xaçın Arsax hakiminin ideal, böyük hörmətə layiq olduğunun əyani sübutudur.

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

miş, nüfuzlu, ailələri ilə qohumluq əlaqələri, Xaçın Arsax hakiminin ideal, böyük hörmətə layiq olduğunun əyani sübutudur.

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Həsən Cəlalın hakimiyyət dövrünü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni intibah dövrü hesab etmək olar. Bu yüksəlmiş ədəbiyyatda, mülki tikin-

Real faktlardan əlavə Həsən Cəlalın nəslini mehribanlara bağlayan nəsil şəcərəsi də mövcuddur. O, Xaçın və Arsaxın (Dağlıq Qarabağın bir hissəsi) suveren knyazı idi (feodalizm dövründə öz vassallarının hökmdarı olan böyük feodal belə adlanırdı). O, heç vaxt Gürcüstan çarlığının və Zakaryanların erməni knyazlığının vassalı olmamışdır. Erməni, gürcü və fars sinxron mənbələrində, eləcə də epigrafik yazılarda Həsən Cəlal yüksək titullarla - "Knyazlar knyazı", "Əzəmətli hökmdar", "Xaçın ölkələrinin knyazı", "Tacdar", "Alban çarı", "Albaniya uçqarlarının böyük sahibi" adlandırılmışdır.

man "Zeit Maqazin" jurnalının 8 aprel 1988-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş "Vətən uğrunda yenicən qan axır" məqaləsinin bir köşə-sində yazır: "...Yerli xaçpərəst erməni əhalisinə qarşısında alban xaçpərəstlərinin Zaqafqaziyada hakimiyyəti zamanı əvvəlcə islamlaşdırılmış, sonralar isə türkləşdirilmişdir".

Alimin bu mülahizəsi ilə qətiyyətlə razılaşmaq olmaz. Çünki alman alimi özünün bu fikrini də "erməniləşdirməyə" çalışmışdır. Axi, alban xalqı artıq "erməni xalqına qarşısında", yəni etnik baxımdan assimilyasiya olmuşsa, bəs onda nə üçün sonralar yalnız onlar (ermənilər yox!) türkləşməyə uğradılar? Xeyr, tarixin axarı belə bir sərəm üzrə gəlməmişdir. Qriqorianlığı qəbul edən albanlar erməni millətinin, müsəlmanlığı qəbul edən albanlar isə Azərbaycan xalqının etnik özülünə qovuşmuşlar.

Bu həqiqətdən də tarixi faktlara söykənən bir sənəddir. Məsələn, Əbdül Lətif Əfəndinin "Şəki xanları tarixi" kitabında klassik bir cümləyə nəzər salmaq:

"...Keçmişdə xristian (görünür, ağvanlı udin - M.İ.) olan, sonralar isə müsəlmanlığa keçmiş bir əsilzadə ailəsi - Qara Keşiş oğlu sülaləsi XV-XVII yüzilliklərdə Şəkiddə hakimiyyəti ələ keçirib hökmranlıq etmişdir".

Ancaq bu proses, yəni "türkləşmə işi" hələ islamdan xeyli qabaq başlamışdır. Artıq VII əsrdə xaçpərəst albanlar (əlbəttə ki, katolikosların məsləhəti və razılığı ilə - M.İ.) türk qızları ilə evlənməyə addım atmışdılar. (Bax: "Alban tarixi" 1861-ci il, Sankt-Peterburq çapı, II hissə). Həmin kitabın 32-ci fəslində "büt-pərəstlərlə qohumluğa girdikləri üçün Ağban kübarlarına lənət damğası vurulmasından, səkkiz əsilzadə kübar ailəsinin üzvlərinin yadlara evlənilib özlərini mürdarlamasından" bəhs olunur.

Deməli, xristian kilsəsinin belə nığahlar üzərinə qoyduğu əvvəlki qadağalar indi özünü doğrultmurdu artıq. (Yeri gəlmişkən vurğulamalıyıq ki, orta əsrlərdə belə qadağa adı hal kimi qəbul olunurdu. Avropanın quzeyində hər ikisi xaçpərəst olan ingilislər və irlandlar arasında nığah üzərinə qoyulmuş yasaq hələ XIV yüz ildə də qüvvədə qalırdı). Bu qadağa həm də büt-pərəst türklərin ("hunların") yad xristian albanların üzərinə tez-tez basqın etməsinə gətirib çıxarırdı. Buna rəğmə 680-ci illərdə, daha dəqiq deyərsək hicrətin 62-ci ilində Alban hökmdarı Baraz Trdat öz knyazlarına və katolikos İlizara bu qadağanı ləğv etdiyini açıqlamışdı:

"Ərəb istilacılannın üzərimizə qoyduğu vergilər bizi sıxıb tamamilə gücdən salır. İkincisi bədbəxtlik buncadır ki, hun qoşunları hər il üzərimizə qabır, məmləkətimiz yağılann əlində iktisafı dağıntıya uğrayır.

Gəlin, mənim əzizlərim və sevimli millətim, əmin-amanlığımız xətrinə öz ölkəmizdən yepişəp seçin, qoy o Allahın köməyi ilə ölkə arasında sülh və pozulmaz sevgi münasibəti yaratsın və bu gündən başlayaraq onlar (yəni, hunlar - M.İ.) ilə qohum olmağı özümüzə "ləkə" saymamalıyıq". (Bax: "Alban tarixi", 39-cu fəsil).

Bu faktlar da sübut edir ki, alban-türk etnik ilgələri ermənilərin və ya başqa bir üçüncü xalqın "vasitəçiliyi" olmadan qədimdən baş verməkdə idi.

Albanların kökə Qafqaz-İber tayfalarının Dağıstan (Ləzgi) qrupundan olmaları barədə fikr Rusiya qafqazşünaslığında XIX əsrdə söylənilmişdir.

Heç bir elmi araşdırmaya əsaslanmayan bu yoxlanılmamış mülahizə sonralar rəsmi əhəmiyyətə qaldırıldı.

(ardı var)